

Yaş Türkistan Dergisine Göre: Rusya ve Ermeni Meselesi

Ercan Çelebi*

Özet

Yakın dönem fikir, edebiyat ve siyasî tarihimizin ana kaynakları arasında “dergiler”, çok önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır. Bu çalışmada mubaceretteki Türkistanlılar tarafından çıkarılan ve “Türkistan Göçmen Basını”nın en önemli dergilerinden birisi olan Yaş Türkistan mecmuasının “Ermeni meselesi” ne bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaş Türkistan, Ermeni, Ermeni Meselesi, Rusya.

Giriş

“Yaş Türkistan” dergisi, Türkistan millî taleplerini dünyaya duyurmak, dünyanın değişik coğrafi bölgelerine dağılmış bulunan Türkistan muhacirleri arasındaki rabıtayı temin etmek, Rus emperyalizmi altındaki Türkistan Türklüğünün, millî birlik ve beraberliklerini teşvik etmek, Türkistan Türklüğünün millî benliklerini ve kültürel varlıklarını korumaları için gerekli olan fikrî ve manevî

yığınağı yapmak, Türkistanlılara sorumluluklarını hatırlatmak ve millî davayı telkin etmek amacıyla Paris’te Aralık 1929 ile Ağustos 1939 yılların arasında 10 yıl süreyle yayınlanmıştır. Bu süre zarfında 117 sayısı çıkan dergi, 10 ciltte toplanmıştır. Her ciltte ortalama 12 dergi sayısı yer almaktadır. Her sayının ilk sayfasında derginin adı, şîârı, o sayının çıkarıldığı tarih ve içindekiler kısmı bulunmaktadır. Arap alfabesi ile çıkarılan derginin dili Türkî’dir. Dergide “*Türkistan millî davası*” çerçevesinde fikrî, siyasî, iktisadî, edebî, dil, coğrafya, tenkit, seyahat, şiir, hikâye kitap tanıtımı, terceme-i hal vb. konulara dair birçok yazı neşredilmiştir. “*Yaş Türkistan*” dergisi, Rus emperyalizminin ve Rusçuluk akımlarının devam ettiği, Türkistanlılar arasında ise millî komünizmin, İslâmcılık ve Türkçülük akımlarının görüldüğü bir devrede, meselelere Türkçü bir anlayışla yaklaşmıştır. Dergi, Çarlık Rusya’sından başlayarak neredeyse 1940’lı yıllara kadar Rusya’nın Türkistan’da uyguladığı siyasî, askerî ve kültürel yıkım politikalarına ayrıntılı bir biçimde yer vermiştir. Bunun yanı sıra dönemin dünya olayları ve komşu ülkelerde gelişen siyasî olaylarda derginin konuları arasında yer almıştır.¹

Rusya ve Ermeni Meselesi

1917 Bolşevik İhtilâli’ne kadar Türkistan’da sayıları 10.000 civarında olan Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğu, Türkmenistan kısmında yaşamaktaydı. Türkistan’da bir “*Ermeni meselesi*” söz konusu olmamakla birlikte, bu meselenin en büyük savunucusu olan Rusya’nın “*Ermeni meselesi*” ni Türkiye’ye ve umûm Türklere karşı bir silâh olarak kullanması, Türkistan Türklerini de rahatsız etmiş ve konuyu bütün Türklere için önemli bir hâle getirmiştir.

Gerçekte Sovyet hükümeti Ermenilerden ve onların “*Türklere karşı olan düşmanlık*

(*) Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ecelebi@kastamonu.edu.tr

(1) Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çelebi, “*Türkistan Basını Tarihinde Önemli Bir Mecmua: Yaş Türkistan Dergisi (Aralık 1929-Ağustos 1939)*”, Yeni Türkiye, Yıl: 8, Sayı: 43, Ocak-Şubat 2002, s.555-560.

larından” 1918-1919 yıllarında Türkistan’da, Türkistan Türklerine karşı da kullanmaya çalışmıştı. Bunun en kötü örneğini Rusya’nın Hokant’ta Türkistanlılarca kurulan milli hükümeti devirme kararını almalarından sonra görmekteyiz. Nitekim Sovyet Rusya daha sonra 1918 Şubat ayında millî özerk hükümete karşı harekete geçti. Şubat ortalarına doğru Hokant kenti civarına Semerkant’tan, Skobelev’den, Andican’dan, Namangan’dan, Kızılkîya’dan toplanan kızıl muhafız ve Ermeni Taşnaksutyun birlikleri, 20 Şubat 1918’de Hokant’ın eski şehir bölgesine saldırmaya başladılar. Hokant, 21 Şubatta Bolşevik savaş birlikleri tarafından işgal edildi. Safarov, kızıl askerlerin ve Ermeni Taşnaklarının Hokant’ın işgalinden sonraki uygulamalarını şöyle tasvir eder: “6 Şubatı 7 Şubata bağlayan gece Hokant bir ateş denizine dönmüştü. Şubatın 7’sinde yağmalamalar ve hırsızlıklar korkunç boyutlara varmıştı. Hırsızlıkta en çalışkan olanlarda Ermenilerdi. Eski şehir bölgesinde bütün iş yerleri, mağazalar, ticarethaneler, bankalar ve evler yağmalanmıştı...”. Kızıl askerlerin ve Ermeni Taşnaksutyun birliklerinin baskını sonucunda 10.000’den fazla insan öldürülmüştür. Ermeniler Hokant’ın işgalinden sonra; Suzak, Hokant-Kışlak, Bazarkorgan köylerini kökünden kazımışlardır. Buna ilâveten Fergana vadisinde 180 köy tahrip edilmiştir. Taşnaklar 1918-1919 yıllarında, yerli halktan Margilan’da 7.000, Andican’da 6.000, Namangan’da 2.000 ve Bazarkorgan ile Hokant-Kışlak arasındaki köylerde yaklaşık 4.500 insanı öldürmüşlerdir. Görüldüğü üzere bunca insanın ve bu tarihî şehrin tahrip edilmesinde Ruslar ve Ermeniler eşit miktarda sorumlu olmuşlardır.²

Diğer taraftan kendi sınırları içerisinde hiçbir millî meseleye tahammül edemeyen eski imparatorluk Rusya’sı, Türkiye sınırları içerisinde “*muhtariyetli Ermenistan*” projesini ortaya koyarak, daha 1913 yılında İtalya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İngiltere ve-killerinden mürekkep bir komisyona; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetlerinden ibaret “*muhtar Ermenistan*”

projesini kabul ettirmişti. Bu projeye göre: “*Muhtar Ermenistan ülkesi bir umumî Hıristiyan vali tarafından idare edilecek, Türk mahkemelerinden ayrı kendilerine ait mahkemeleri ve Avrupalı zabıtlar kumandasında polis ve jandarma teşkilâtına sahip olacaktı*”.³ Yine yapılan anlaşmaya göre: “*Doğu Anadolu iki kesime ayrılarak başlarına iki yabancı genel müfettiş getirilecek; genel müfettişler kendi kesimlerinin, idare, adliye, polis ve jandarmasını denetleyecekler; kanun, nizamnâme ve resmî tebliğler her kesimde yerel dillerle ilân olunacak; İdare Meclisleri’nin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi yarı yarıya Müslüman ve Müslüman olmayanlardan seçilecekti*”.⁴ Avrupalı Genel Müfettişlerden biri Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgesinde; diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilâyetlerinde görev yapacaktı. Anlaşma 8 Şubat 1914’te imzalanmış ve birinci bölge için atanacak Hollandalı Westenen ve ikinci bölge için atanacak Norveçli Hoff’la da 25 Mayıs’ta bir kontrat yapılmıştı.⁵ Osmanlı devleti bu projeyi, beş büyük devletin tazyikleri altında 8 Şubat 1914’te kabul ve imza etmek durumunda kaldı. Fakat Rusya’nın Türkiye’yi bölmek amacıyla Batılı devletlerinde himayesini alarak kurduğu bu plânın uygulanmasına I. Dünya Savaşı engel oldu.⁶

- (2) Ayrıntılı bilgi için bkz. Baymirza Hayit, *Basmaçılar: Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara, 1997, s.31-42; S. A. Zerkovskiy, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (Çev: İ. Kandemir), İstanbul, 1978, s.33-34.
- (3) Mustafa Çokayoğlu, “*Ermeni Meselesi I*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 40, Mart 1933, s.17-19.
- (4) Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul, 1995, s.419; Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (Yay. Haz. Faruk Özerengin), İstanbul, 1995, s.147; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.632-638.
- (5) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s.63; Nejdî Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması*, Ankara, 1999, s.14-15; Ali Karaca, “*1915 Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta; Projeler ve Müfettişlikler*”, *Bilim ve Akılın Aydınlanğından Eğitim*, Yıl: 4, Sayı: 38, Nisan 2003, s.106-108.
- (6) Almanya’nın telkinleriyle Osmanlı Devleti uyguladığı takdirde Doğu Anadolu’da bir Ermenistan yaratacak olan bu projeyi reddetmiştir. Nitekim Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi kanalıyla elde ettiği bilgilere göre: “*Rusya için Ermeni hareketi, öyle bir vastadır ki, Rusya bununla Asya Türkiye’sini daimi bir beyecan balinde ve zamanı gelince âlâkalı komşu devlet sıfatıyla müdabale haklarını iddia etmesini mümkün kılacak bir durumda tutmaktadır*.” 1913 yazında birçok düzeltmeden geçen bu proje her ne kadar 8 Şubat 1918’de imzalanmışsa da, Osmanlı Devleti’nin 3 Ağustos 1914’te ilân ettiği bir irade ile bu projeye resmen son vermiştir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilâbı Tarihi*, C. II, Kısım III, Ankara, 1983, s.108-180; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye kadar)*, Ankara, 1993, s.410; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara, 1991, s.82-83; Uçarol, a.g.e., s.419; Süslü, a.g.e., s.63; Bilgi, a.g.e., s.15.

I. Dünya Savaşı esnasında “Rusya’nın Ermeni siyaseti”, Ermenilerin “millî talepleri” ne yukarıda bahsedilen altı Türk vilâyetinden başka birde Kilikya’nın ilhakı meselesiyle başladı. Skyes-Pikot-Sazanov Antlaşmasıyla Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri ile Van’ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt vilâyetleri arasında kalan topraklar ve Trabzon’un batısında sonradan tespit edilerek bir noktaya kadar uzanan Karadeniz kıyıları Rusya’ya ve Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin ve Harput arasında bulunan Anadolu toprakları ise Fransa’ya bırakılıyordu. Bu duruma göre; Ermeni istekleri dikkate alındığında “Büyük Ermenistan” ın Doğu Anadolu kısmı Rusya’ya ve Kilikya’daki “Küçük Ermenistan” ise Fransa’ya bırakılmaktaydı.⁷ Bölgedeki (Kilikya) Fransız işgallerinden sonra Fransa hükümeti, Kilikya’nın idarî işleri için geniş ölçüde Ermeni memurlardan faydalanmaya başladı. Polis, demiryolları, posta vb. önemli hizmetlerin başına Ermeniler getirildi. Bununla birlikte Kilikya’nın Ermenilere bırakılması Fransa açısından söz konusu olamazdı. Güney Cephesi’ndeki gelişmelerden sonra Mart 1921’den itibaren Türk-Fransız yakınlaşmasının görülmesi üzerine, Fransız kamuoyu, Türklerle anlaşılıp Kilikya’nın boşaltılmasını istemeye başladı. 20 Ekim 1921’den sonra Ankara Antlaşması ile Fransa’nın bölgeden çekilmesiyle Kilikya’nın Ermenilere bırakılması meselesi bitmiş oldu.⁸ Bununla birlikte Rus kuvvetlerinin Erzurum ve diğer bazı Anadolu vilâyetlerinin işgaliyle, Rusya’nın “Ermeni meselesi” ne bakış açısı da değişti. Rusya’nın “Ermeni millî menfaatlerini” düşünmek ve korumaktan ziyade, “Ermeni meselesi” ni Türkiye’ye yönelik gizli emellerini örtmek için bir zırh olarak kullandığı anlaşıldı. Nitekim Kafkas nâibi olan Nikolay Nikolayeviç; bundan sonrası için “Ermeni meselesinin gündeme getirilmemesini” emrederken, Rus Ziraat Nazırı Krivoşeyn ise “Türkiye Ermenistanı’na Rus muhacirlerinin yerleştirilmesi plânlarını” hazırlamaya başladı.⁹ Ermeniler tarafından “Ermeni meselesi” nin en büyük destekleyicisi olarak tanınan sabık Rus Hariciye Nazırı Sa-

zanof ise Kafkas Nâibine gönderdiği mektubunda: “Ermeni milliyetçilerinin Rusya himayesi altında muhtariyet için çaba sarf etmeleri, Rusya’nın devlet menfaatlerine uymamaktadır. Ermenilere geniş muhtariyet verilmesi hususuna gelince, şunu unutmamak gerekir ki büyük Ermenistan’da Ermeniler, hiçbir zaman çoğunluğu teşkil etmemektedirler” demektedir.¹⁰ Gerçekte Sazanof 1914 yılı başlarında “muhtar Ermenistan” projesini bizzat hazırlayan kişiydi. O tarihlerde Sazanof ve Rus efkâr-ı umûmiyesi “Ermeni çoğunluğundan” söz etmekteydiler ve Rusya, “muhtar Ermenistan” ı buna temellendirmişti.

Rus projesi gereğince “muhtar Ermenistan” teşkil edilmesi düşünülen altı Anadolu vilâyetindeki Türk ve Ermeni nüfusunun durumu ise şu şekilde idi:¹¹

Vilâyetler	Türk Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	500.718	134.967
Van	241.000	79.998
Bitlis	254.372	131.390
Diyarbakır	328.644	79.129
Harput	650.496	69.718
Sivas	839.517	170.433
Toplam	2.814.744	664.766

Rus hükümeti gerçekte yukarıda verilen istatistik bilgilerin doğruluğunu çok iyi bildiği halde “milyonlarca Türk abalisinin akabetini yarım milyon Ermeni’nin eline bırakmak” düşüncesinden de vaz geçmedi. Ermeniler ise kendilerinin “hiçbir zaman çoğunluk teşkil etmedikleri” vilâyetlerin hayallerini kurmaya devam ettiler.¹²

(7) Öke, a.g.e., s.86.

(8) Yahya Akyüz, “Kurtuluş Savaşımız ve Fransa’da Ermeni Propagandası”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, Yıl: 4, Sayı: 38, Nisan 2003, s.49-50.

(9) Bir Türkistanlı, “Çar Bakanı Krivoşeyn’in Türkistan Pamukçuluğuna Bakışı”, Yaş Türkistan, Sayı: 1, Aralık 1929, s.4-16.

(10) Çökayoglu, *Ermeni Meselesi I*, s.19-20; Rusya Dışişleri Bakanı Sazanof’un Kafkas Kral Vekili Nikola Nikolayeviç’e gönderdiği 17 Haziran 1916 tarih ve 540 numaralı tasarı ve Nikolayeviç’in buna 16 Temmuz 1916 tarih ve 21083 numara ile verdiği cevap için bkz. Karabekir, a.g.m., s.163-166; Öke, a.g.e., s.88.

(11) Yukarıda verilen istatistik bilgileri Fransız Vital Cuinet’in Türkiye’de Avrupalılar tarafından tesis edilen “*Detle Publique Ottomane*” idaresi himayesi altında 1898’de neşredilen “*La Turquie D’asie*” adlı eserde geçmektedir. Bkz. Çökayoglu, a.g.m., s.20-21; Süslü, a.g.e., s.18-19; Süleyman Beyoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Nüfusu”, Aklın ve Bilimin Aydınlığında Eğitim, Yıl: 4, Sayı: 38, Nisan 2003, s.56-57.

(12) Çökayoglu, *Ermeni Meselesi I*, s.22.

1917 İnkılâbı ile Ermenilerin en büyük hamisi ve en güçlü dayanak noktası olan Çarlık Rusya'sı yıkıldı.¹³ Bu dönemde "Ermeni meselesi" gündemden düşerken; yerini, daha mühim bir mesele olan "Mavera-yı Kafkas meselesi" aldı.¹⁴ Rusya'da muvakkat hükümetin¹⁵ görevden düşmesi üzerine Mavera-yı Kafkas Parlamentosu, Türk güçlerinin de tesiriyle 22 Nisan 1918'de istiklâlini ilân etti. Fakat daha sonra 26 Mayıs'ta Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan'ın istiklâllerini ilân etmesiyle Mavera-yı Kafkas üçe bölünmüş oldu.¹⁶

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Wilson'un Türkiye'nin Van ve Bitlis vilâyetlerinin tamamını, Erzurum ve Trabzon vilâyetlerinin bir kısmını da içeren "müstakil büyük Ermenistan" projesini açıklamasından sonra, Türkiye için Ermeni sorunu daha büyük bir sorun haline aldı.¹⁷ Ermeni isteklerinin gerçekleşme ümitlerinin arttığı bu dönemde, Anadolu Türklüğünü son imhadan kurtarmak amacıyla başlatılan millî hareketin başarısına, Anadolu Türklerinden başka kimse inanmıyordu. Ermeniler, "güçlü düşmanları karşısında Kemalistlerin bütün dünyaya karşı gayr-i müsavî bir güçle yürütülen bu muharebenin Türkler için vakim bir surette neticeleneyeceğini" düşünmekteydiler. Bu dönemde Rusya'da General Denikin Ermenileri desteklemekteydi. Avrupa tarafında ise Mavera-yı Kafkas Âli Şûra Vekili olarak gelen Amerikalı Miralay Haskel, Erivan'da Ermeni Parlamentosu'nda sadece Azerbaycan Türklerini değil, Anadolu Türklerini de kastederek aşırı nutuklar atmakta idi. Bu nutukların tesirinde kalan Ermeniler, bütün dünyadaki Ermeni nüfusunun Anadolu Türklüğü bir tarafa dursun Azerbaycan Türklerinden de sayıca az olduklarını unutarak "Wilson Ermenistan'ı"nın müstakil bir devlet olarak Amerika'nın sıkı himayesi altında huzurlu bir şekilde yaşayarak inkişaf edebileceklerini düşünmekteydiler. Ermeniler, Wilson'un Amerikan Senatosu'na verdiği "Ermenistan'ın manda altına alınması" teklifinin senato tarafından kabul edilmemesin-

den sonra bile bu iyimser düşüncelerinden vazgeçemediler. Bununla birlikte "muhtar Ermenistan" fikrini destekleyen Batılı devletler nedense I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası gelişen olaylar üzerine Ermenileri himaye etmekten vazgeçtiler. Bunun sebeplerini ortaya koymak zor değildir. Zira "Türklük denizinde bir sıkım Ermeni'ye, bir Ermeni devleti temin etmek için Türklerle daimî muharebede bulunmak icab edeceği herkese aşikâr olmuştur." Amerika ve Avrupa, Ermenistan'ı himaye etmekten Türkiye ve Türklerin kara gözlerinin hatırı için değil, bizzat: "Wilson Ermenistan'ı projesinin uygulamaya konulmasının imkânsız olduğunu anlamalarından dolayı" vazgeçmişlerdir.¹⁸

Müttefik devletler 10 Ağustos 1920'de İstanbul hükümetini Sevr Muahedenâmesi'ni

- (13) Rusya'da Bolşevik İhtilâli'nin gerçekleşmesinden sonra doğuda bulunan Rus ordularının geri çekilecekleri anlaşmış olmakla birlikte, Rus kumanda heyetinin topraklarımızı bize teslim etmek istemedikleri ortaya çıkmıştı. Rusların düşüncesi: Türk topraklarını, hükümete bağlı Rus toprakları ile takviye edecekleri Ermeni birliklerine teslim etmekte. Nitekim Erzincan örneğinde görüleceği üzere Rusların Erzincan'ın İslâm ahalisini Ermeni komitalarına teslim etmesinden sonra halkın katliama maruz kaldığı, milletin ırz, namus ve her türlü haklarının ihlâl edildiği, mallarının yağmalandığı anlaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Evsile, Atatürk Millî Mücadele Cumhuriyet, Amasya, 1999, s.25. Ermeni katliamları ve yapılan mezalimlerle ilgili sözlü tarihçilik anlayışına uygun bir çalışma için Bkz. Erdal İter, Rus ve Ermeni Mezalimi (1914-1916), Ankara, 1999; M. Fahrettin Kırzoğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Ankara, 1999.
- (14) Mustafa Çokayoğlu, "Ermeni Meselesi II", Yaş Türkistan, Sayı: 41, Nisan 1933, s.25. Mavera-yı Kafkas Federasyonu 1922'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın birleşmesiyle kurulmuştur. 30 aralık 1922'de Rusya Sosyalist Cumhuriyetleri İttifakına: Ukrayna, Belerussia, Mavera-yı Kafkas Federasyonu, 4 İttifak Cumhuriyeti, 10 Muhtar Cumhuriyet ve 10 Muhtar Ülke dâhil idi. Bkz. Y., "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttifakı (1922-30 Aralık 1937)", Yaş Türkistan, Sayı: 99, 1938, s.8-9. Bu dönemde Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Muhtar Vilâyeti Azerbaycan'a ve Abhazya, Acaristan Muhtar Cumhuriyeti ve Cənubi Osetya Muhtar Vilâyeti Gürcistan'a bağlı bulunuyordu. Bkz. M., "Sovyetler İttifakı'nın Siyasî Coğrafyası", Yaş Türkistan, Sayı: 33, 1932, s.31-32.
- (15) Bolşevik İhtilâli'nden sonra Rusya'da kurulan muvakkat hükümet ile ilgili olarak bkz. Mustafa Çokayoğlu, "1917'nci Yıl Hatıra Parçaları", Yaş Türkistan, Sayı: 77, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 1936; Çokayoğlu Mustafa, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I", Yaş Türkistan, Sayı: 9-10, Eylül 1930, s.21-29; Çokayoğlu Mustafa, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi II", Yaş Türkistan, Sayı: 11, Ekim 1930, s.11-19.
- (16) Uçarol, a.g.e., s.481, Öke, a.g.e., s.131.
- (17) Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II, s.25. Amerikan Board'ın dönem başkanı James L. Barton'a göre Amerikalılar, Ortadoğu'daki azınlıkları, kendi düşüncelerine bağlı olarak baskı altında tutan Türklerin elinden kurtarmalıydılar. Bu arada esas üyelerini New York City Koleji Rektörü S. E. Mezes ile genç gazeteci W. Lippmann'ın oluşturduğu bir uzmanlar komisyonunun hazırlamış olduğu rapor ve Başkan'a verdikleri bir öneri "Amerika Birleşik Devletleri'nin bundan sonra genelde Ortadoğu'da aktif bir görev alması gerektiğine, özelle Ermenistan üzerinde bir tür yönetim/denetim mekanizması kurmasına işaret" ediyordu. Bkz. Öke, a.g.e., s.144-145.
- (18) Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II, s.26-27.

imzalamaya mecbur ettiklerinde, Ermeniler kendilerini “galip” konumunda gördüler. Bindiği üzere Sevr Muahedenâmesi’nin 88, 89, 90, 91, 92, 93’üncü maddeleri Ermenilerle ilgili olup; bu maddelere göre Ermeniler bağımsız bir devlet olarak kabul ediliyor, Ermenistan hudutlarının belirlenmesi Amerika Birleşik devletleri Cumhurbaşkanı’nın hakemliğine bırakılıyor, Osmanlı Devleti Ermenilere terk edilen arazi üzerindeki bütün haklarından vazgeçtiğini ve çıkacak anlaşmazlıkların anlaşmanın sekizinci kısmınının 241 ve 244’üncü maddelerine göre halledileceğini kabul ediyor, tayin edilecek hududu arazide uygulamak üzere bir komisyon teşkil ediliyor, Ermenistan’ın Azerbaycan ve Gürcistan ile sınırları ilgili devletlerle anlaşarak tayin olunuyor ve Ermenistan hükümeti ırk, dil, din bakımından farklılık arz eden halklarla ilgili olarak müttefiklerin koyacakları hükümleri kabul ediyordu.¹⁹

Fakat 1920 yılının sonlarında Türk kuvvetleri, Ermenistan’a karşı, Ermenilerin tamamen imhasıyla neticelenen seferini açmak mecburiyetinde kaldığında “Ermeni hamisi olan devletlerden hiç birisi, Ermenilere yardım namına parmaklarını dabi kıvıldatmadılar.” Böylece “Ermeni meselesi” nin, Ermeni dost ve hamilerinden hiç birisi için “bir ehemmiyeti olmadığı ve yalnız Türkiye aleyhinde kullanılan bir silâh olduğu anlaşıldı.” Bütün bunlara rağmen Ermeniler “ecnebi güçlere dayanma” siyasetlerini Lozan Konferansı döneminde de devam ettirdiler. Hatta Agoranyan’ın Le Temps gazetesinin 26.03.1922 tarihli nüshasında çıkan yazısına göre: “Hindistan, Kafkas ve Türkistan Müslümanları Vekilleri, Sevr Muahedenâmesi mucibince Türkiye’ye karşı Ermenilerin hukukunu müdafaa edeceklerini” söylemekte idi. Gerçekte Lozan Konferansı’nda “Ermeni meselesi” ni ortaya atmak, Türklerle yeniden “muharebeye girişmek demek olurdu.” Fakat Ermeniler bunu anlamadılar ve “Türkiye’den Ermeni abalisi olan vilâyetleri koparıp almak mümkün olmasa da, hiç olmazsa Türk topraklarında bir Ermeni millî ocağının kuru-

luşunu eskisi gibi talep etmekte devam ettiler”.²⁰ Bununla birlikte Lozan Konferansı’nda 12 Aralık 1922’de ele alınan azınlıklar konusunda müttefiklere verdiği üç saatlik muhtırada “Ermeni meselesi” yle ilgili olarak Türk görüşünü İsmet Paşa şu şekilde açıklamaktaydı: “Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silâh diye alarak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki tarafta yaralarını sararlar. Türkiye’de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne şark vilâyetlerinde, ne Kilikya’da, anavatandan ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni cumhuriyetiyle muahedeler akdetmiştir”. Lord Curzon ekalliyetler meselesinde bütün dünyanın Türkler aleyhine olacağını söyleyerek, “Bu koca memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu?” diye sordu. İsmet Paşa bu soruya, “Lord cenabları Türkiye gibi büyük bir memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu? diye sordular. Memleketleri Türkiye’den çok daha büyük olan devletler vardır; hem de bizden yeni ayrılan yerlerde çok geniş yerler vardır. Türk olarak geriye kalan ülke hiçbir parçalanma kabul edemez.”²¹ Paris’te münteşir Gavruş adlı bir Ermeni gazetesinde “Bir Türk Diplomatının Ermeni Meselesi Hakkındaki Beyanattı” başlıklı yazıda, Lozan Konferansı’nda verilen cevap 1933 yılında aynen tekrarlanmıştır. Bu beyanatta: “Sizin en büyük hatanız Lozan’a gelip bizlere tekliflerde bulunmanız olmuştur. Türkiye bütün düşmanlarına galebe çalmıştır. Teklif ve şartlar dinlemek için değil, ancak kendi şart ve tekliflerini kabul ettirmek için Lozan’a gelmiştir. Ermeni mümessillerinin Lozan’da ne dediğini hatırlar mısınız? Ya bize topraklarınızda bir yer verirsiniz, ya da bizim davamızı Avrupa devletlerine bırakırız! Bunun cevabı kısa ve mantikî olarak şu oldu: istediğiniz yere müracaat ediniz” denilmekte idi.²²

(19) Uras, a.g.e., s.654-655.

(20) Çokayoğlu, Ermeni Meselesi II, s.28-29.

(21) Ali Naci Karacan. Lozan konferansı ve İsmet Paşa, İstanbul, 1943, s.132-136; M. Cemil Bilsel, Lozan, İkinci Kitap, İstanbul, 1933, s.276-282; Uras, a.g.e., s.977; T.B.M.M’de konuyla ilgili beyan edilen görüş ve nutuklar için bkz. Cengiz Kürşat, “T.B.M.M’de Lozan Murabhas Heyetine Verilen Talimatlar”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 34, Temmuz 1970, s.12-33.

(22) “Türkiye’de”, Yaş Türkistan, Sayı: 39, Şubat 1933, s.29.

Bundan sonra Ermeniler, “*muhtar Ermenistan*” karşıtı olan Türkistan’ın önde gelen siyasi ve aydın zümrelerinin tamamını “*Pan-Türkist*” hatta bütün “*Mavera-yı Kafkasya’nın işgal edilmesinde, Türkiye’nin müttefiki olmakla*” suçlandılar. Posledniya Novosti gazetesi 29 Aralık 1922 tarihli sayısında “*Topçubaşı*”²³ ve “*Mustafa Çokayoğlu*”²⁴ Beylerin İsmet Paşa ile gizli müzakerelerinden bahsetti ve asla vaki olmayan bu müzakereleri Türklerin Mavera-yı Kafkas’a hareket, Gürcistan’ı geçip Ermenistan’ı zapt etme plânı ile ilişkilendirdi. Bu makaleye göre: “*Lozan’da Ermenistan’a karşı Pan-Türkist bir plân*” hazırlanmakta idi.²⁵

Lozan Konferansı Ermeni isteklerini gerçekleştirilmeden bitti. Böylece “*Ermeni meselesi*” yeniden Rusya’nın Türkiye siyasetinde önemli bir silâh haline dönüştü ve aynı zamanda Kafkas meselesi içerisine alındı. I. Dünya Savaşı’nda Ruslar Ermenileri aldatmışlar, Lozan Konferansı ise Ermenilerin Avrupa yardımına bağlayan ümitlerini boşa çıkarmıştı. Eğer Ermenistan istiklâli hakkında söylenen sözler ciddi mahiyette olsaydı ve Ermeniler gerçekten de istiklâllerini düşünmüş olsalardı, onlardan Kafkas koalisyonuna girmeleri, diğer Kafkas halklarıyla birlikte umumî bir cephede bulunmaları ve onlarla birlikte kendi vatanlarını Rusya’ya karşı korumaları beklenirdi. Lakin Ermeniler birleşik Kafkas cephesine girmek için Kafkas halklarının hiç birisinin kabul etmesi mümkün olmayan şartlar ileri sürerek, Kafkasyalılardan Ruslara karşı değil, sınırları içerisinde cüz’î miktarda Ermeni halkı bulunan Türkiye’ye karşı mücadele etmeyi talep ettiler.²⁶

Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki, tamamen Rusya emperyalizmi altında inlemekte olan şimalî Kafkasyalılar, Gürcü ve Azerbaycan Türkleri, Ermenileri Kafkas koalisyonuna almak için Türkiye’ye karşı harp ilân etmelidirler. Gerçekte hangi noktadan ele alınırsa alınsın Ermenilerin bu tutumları tenkit etmeye değmez. Her şeyden önce Ermeniler, Türk vilâyetlerinde hiçbir zaman çoğunluğu teşkil etmemektedirler. Bu konuda

Fransız Vital Cuinet’in ve Ermenilerin hakiki dost olarak tanıdıkları ve Türkiye’nin amansız düşmanı olan Rus hükümetinin verdiği bilgiler de bunu doğrulamaktadır. Ermenilerin, bugün ki Rusya rejiminden diğer Kafkas halklarıyla bir dereceye kadar ayrılmakta olduğu kabul edilirse de, bütün Kafkas halkları için ortak millî düşman olan Rusya’ya karşı mücadele etmeyen Ermenilerin, şimalî Kafkasyalılar, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinden hiç birine düşman olmayan Türkiye’ye karşı hangi sebeple savaş ilânı talep etmelerini nasıl anlamak gerekir? Böylece Ermeniler Kafkas halklarının millî hareketini boşa çıkarmışlar ve bu hareketi sadece “*Rus düşmanlığı*” olarak görmüşlerdir.²⁷

Bununla birlikte kimi zaman Ermenilerin Kafkas cephesine girmek istediklerine dair bilgiler farklı kaynaklarda geçmiştir. 1933 yılı başlarında Paris’teki “*Kafkasya’yı Tetkik Kulübü*”n de güya, “*Ermeniler arasında Rusya’ya ümit bağlayan hiçbir siyasi gurup olmadığı*” bütün Ermeniler ve özellikle Taşnakların “*Kafkas vatanperveri olup Kafkas halklarıyla birlikte Kafkasya’nın Ruslardan kurtarılması yolunda mücadeleye hazır oldukları*” yolundaki beyanatları, bütün dikkatleri üzerine çekmişti. Gerçekten bütün Türkistanlılar ve Kafkas halkları Agoranyan ve Hatisyan gibi Taşnakların önde gelenleri tarafından söylenen bu tür beyanatların Kafkas halkları arasına ihtilâf sokmak maksadıyla yapılan siyasi manevralardan ibaret olduğunu bilmekteydiler. Nitekim Agoranyan ve Hatisyan’ın beyanatlarına dair “*Posledniya Novosti*” gazetesinde yer alan haberlerden sonra Hatisyan: “*Ermenilerin Rusya’ya olan sempatisini ve Ermeni programında yer alan ilk beş maddenin Türkiye’deki Ermenilerle meskûn vilâyetlerin alınmasından ibaret olduğunu tekit etmek zorunda kaldı.*” 1933 Martında Paris’te

(23) Ayrıntılı bilgi için bkz. M., “*Ali Merdan Bey Topçubaşı*”, Yaş Türkistan, Sayı: 61, 1934, s.29-33.

(24) Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kara, “*Büyük Türkistan Davasında Önemli Bir İsim: Mustafa Çokayoğlu (1890-1941)*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 119, s.30-33.

(25) Çokayoğlu, *Ermeni Meselesi II*, s.29.

(26) Mustafa Çokayoğlu, “*Ermeni Meselesi III*”, Yaş Türkistan, Sayı: 42, Mayıs 1933, s.17-18.

(27) Çokayoğlu, *Ermeni Meselesi III*, s.18.

toplanan “*Taşnak Fırkası Kongresi*” Ermenilerin Rusya taraftarı olduklarını onaylamıştır. Bu konuda ayrıca Hontkaryan’ın 23 Nisan 1933 tarihli “*Deni*” mecmuasında çıkan “*Ermeniler ve Promete*” başlıklı yazısına bakmak gerekir. Gerçekte Hontkaryan’a Ermenilerin, Rusya ve Türkiye’ye karşı vaziyetlerini değiştirmiş olduklarına dair fikirlerinin temelsizliğini göstermesi bakımından bu şekilde kuvvetli deliller ortaya koyduğu için minnettar olmak gerekir. Hontkaryan, “*Ayrenik*”, “*Nur Avr(or)*”, “*Araç*”, “*Osaber*” adlı Taşnak gazetelerine dayanarak, Ermenilerin “*Birleşik Ermenistan*” için mücadeleden ibaret olan önceki vaziyetlerinde kalacaklarını açıkça söylemiştir. “*Birleşik Ermenistan*”dan maksat ise: “*Kafkasya Ermenileriyle, Ermeni abalisini havi Türkiye vilâyetlerinden mürekkep ve onu yaratacak olanların fikrine göre bir muhtariyetli kısım halinde Rusya’ya girişi lâzım olan Büyük Ermenistan’ın kendisiydi.*”²⁸ Ayrenik gazetesinde Kafkasların bağımsızlığına ve Rusya’ya dair çıkan haberlerde: “*Kafkasyalı komşularımızın, Rusya’nın ve bütün Ermenilerin ve de Taşnak Sütyun Fırkası’nın Kafkas istiklâliyeti hakkındaki bakışımızı değiştirdiğimizi düşünmeleri yersizdir...biz kendi hayatımızı koruyabilmek için yardıma esas muhtaç olduğumuz Rusya’ya eskiden olduğu gibi şimdide dost olarak bakmaktayız*” ve yine Ermenilerin düşüncelerini daha net ve kesin biçimiyle ortaya koyan Osaber gazetesinde ise: “*eğer bütün dünya memleketleri ermeni meselesinin hal-line taraftar olupta yalnız Rusya ona karşı olsa, bizim meselemiz hal olmaz, bütün dünya karşı olupta yalnız Rusya taraftar olsa o zaman bizim meselemiz muhakkak surette hal olunur*”²⁹ denilmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki Rus menfaatleriyle Ermeni menfaatleri birbiriyle ilişkili ve birbirinden ayrılmaz bir bütündür.

Sonuç

Rus ve Ermenilerin 1918’de Hokant’ın işgalinde gösterdikleri birliktelik ve işgal sonrasında Fergana, Margilan, Andican, Suzak, Hokant-Kışlak, Bazarkorgan’da yaptıkları

mezalimlerden sonra “*Ermeni meselesi*” nin sadece Türkiye’yi değil aynı zamanda Türkistan Türklerini de yakından alâkadar ettiği anlaşılmıştır. Bu sebeple bilgilerine müracaat ettiğimiz “*Yaş Türkistan*” dergisi, “*Ermeni meselesi*” kayıtsız kalmamıştır. Özellikle derginin başmuharriri olan Mustafa Çokayoğlu’nun “*Ermeni Meselesi I, II, III*” başlıklı, üç seri halinde devam eden makaleleri kayda değerdir. Diğer yandan Rusya’nın Türkiye üzerindeki politikalarıyla ilgili kimi makalelerde “*Ermeni meselesi*” ne dolaylı olarak temas edilmiştir. Ayrıca dergide Rus ve Ermeni gazete ve mecmualarından “*Ermeni meselesiyle*” ilgili yapılan alıntılar bizim için önem taşımaktadır. Elde edilen bilgilerden anlaşıldığına göre derginin sunmuş olduğu bilgiler, bilim çevrelerimizin “*Ermeni meselesi*” ile ilgili yapmış oldukları araştırmaların neticesinde elde edilen bilgiler istikâmetindedir.

Kaynakça

- Bayur Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım III, Ankara, 1983.
- Beyoğlu Süleyman, “*Osmanlı Devleti’nde Ermeni Nüfusu*”, *Aklın ve Bilimin Aydınlığında Eğitim*, Yıl: 4, Sayı: 38, Nisan 2003.
- Bilgi Nejd, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması*, Ankara, 1999.
- Bir Türkistanlı, “*Çar Bakanı Krivoşeyn’in Türkistan Pamukçuluğuna Bakışı*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 1, Aralık 1929.
- Bilsel M. Cemil, *Lozan, İkinci Kitap*, İstanbul, 1933.
- Çelebi Ercan, “*Türkistana Basın Taribinde Önemli Bir Mecmua: Yaş Türkistan Dergisi (Aralık 1929-Ağustos 1939)*”, *Yeni Türkiye*, Yıl: 8, Sayı: 43, Ocak-Şubat 2002.
- Çokayoğlu Mustafa, “*Ermeni Meselesi I*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 40, Mart 1933.
- Çokayoğlu Mustafa, “*Ermeni Meselesi II*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 41, Nisan 1933.
- Çokayoğlu Mustafa, “*Ermeni Meselesi III*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 42, Mayıs 1933.
- Çokayoğlu Mustafa, “*1917’nci Yıl Hatıra Parçaları*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 77, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 1936.
- (28) Çokayoğlu, *Ermeni Meselesi III*, s.20-21.
- (29) Çokayoğlu, *Ermeni Meselesi III*, s.21-22.

Çokayoğlu Mustafa, “*Kerensky ve Türkistan Milli Hareketi I*”, Yaş Türkistan, Sayı: 9-10, Eylül 1930.

Çokayoğlu Mustafa, “*Kerensky ve Türkistan Milli Hareketi II*”, Yaş Türkistan, Sayı: 11, Ekim 1930.

Evsile Mehmet, Atatürk Milli Mücadele Cumhuriyet, Amasya, 1999.

Hayit Baymirza, Basmaçılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), Ankara, 1997.

İlter Erdal, Rus ve Ermeni Mezalimi (1914-1916), Ankara, 1999.

Kara İbrahim, “*Büyük Türkistan Davasında Önemli Bir İsim: Mustafa Çokayoğlu (1890-1941)*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 119.

Karabekir Kâzım, Ermeni Dosyası, (Yay. Haz. Faruk Özerengin), İstanbul, 1995.

Karaca Ali, “*1915 Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta; Projeler ve Müfettişlikler*”, Bilim ve Aklın Aydınlığından Eğitim, Yıl: 4, Sayı: 38, Nisan 2003.

Karacan Ali Naci, Lozan konferansı ve İsmet Paşa, İstanbul, 1943.

Kurat Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar), Ankara, 1993.

Kırzioğlu M. Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Ankara, 1999.

Kürşat Cengiz, “*T.B.M.M'de Lozan Murabbas Heyetine Verilen Talimatlar*”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 34, Temmuz 1970.

M., “*Sovyetler İttifakı'nın Siyasî Coğrafyası*”, Yaş Türkistan, Sayı: 33, 1932.

M., “*Ali Merdan Bey Topçubaşı*”, Yaş Türkistan, Sayı: 61, 1934.

Öke Mim Kemal, Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara, 1991.

Süslü Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990.

“*Türkiye'de*”, Yaş Türkistan, Sayı: 39, Şubat 1933.

Uçarol Rıfat, Siyasî Tarih (1789-1994), İstanbul, 1995.

Uras Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987.

Y., “*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttifakı (1922-30 Aralık 1937)*”, Yaş Türkistan, Sayı: 99, 1938.

Zenkovsky S. A., Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, (Çev: İ. Kandemir), İstanbul, 1978.